

В.С.Рибалкін

кандидат філологічних наук
Інститут сходознавства АН України

м. Київ

МАРГІНАЛІЇ КИЇВСЬКОГО СПИСКУ ГРАМАТИЧНОГО КОМЕНТАРЯ ДЖАМІ В СИСТЕМІ АРАБОМОВНОЇ КОМЕНТАТОРСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ

Особливістю писемної культури арабомовних народів є створення нових творів шляхом коментування існуючих. Коментувалися поезія, Коран та хадіси, праці з богослов'я, логіки, математики, медицини та ін. Один і той самий твір міг коментуватися неодноразово, причому першим коментатором часто був сам автор. На коментар могли написати новий коментар, який, у свою чергу, також міг коментуватися. Іноді коментарі сягали четвертого і п'ятого порядків, чергуючись з іншими видами обробки — доповненнями, витягами, скороченнями тощо. Якщо скласти разом усі види коментаторських обробок того чи іншого популярного твору — вийде розгалужене генеалогічне дерево, а похідні твори зможуть заповнити цілу книжкову шафу¹.

Особливо широко метод коментування застосовувався у філології. Класичним прикладом цього є, зокрема, короткий трактат з арабської граматики єгиптянина Ібн ал-Хаджіба (1174–1249) «ал-Кафійа». На цю працю було написано понад півсотні коментарів авторами XIII–XIX ст., що жили у Північній Африці, Сирії, Туреччині, Ірані, Середній Азії та Індії. Особливо популярним став коментар Джамі; кількість супракоментарів та глос на ці коментарі перевищує сотню².

Свою нісбу, під якою, як під псевдонімом, Джамі відомий у всьому світі, поет дістав від назви провінції Джам у Хорасані, де він народився 7 листопада 1414 року. Його справжнє ім'я — Нуруддін Абдуррахман ібн Нізаміддін Ахмад ібн Шамсіддін Мухаммад. Проживши 78 років і два дні, великий поет-гуманіст, блискучий учений, музикант, богослов помер 9 листопада 1492 року. Зіяуддін Йусуф, син поета, залишився єдиним продовжувачем

роду Джамі. Батько не лише ніжно любив сина, а й всіляко намагався виховати його людиною високоосвіченою і корисною для суспільства³.

Для філологічних занять сина Джамі і написав арабською мовою солідний коментар на граматику Ібн ал-Хаджіба. Праця була завершена II рамадана 497 року гіджри (7 липня 1492 року, майже за 4 місяці до смерті поета⁴). Коментар відомий під назвами «Шарх Джамі», «Шарх Муллā», «Фавā'ід Дійā'їна», «ал-Фавā'ід ад-Дійā'їна бі-шарх «Кафїйа» лі-бні-л-Хаджіб» тощо. Остання, найбільш повна, його назва у дослівному перекладі звучить як «Користі для Зі'ауддіна в коментарі «ал-Кафїйі» Ібн ал-Хаджіба» (надалі — «Користі»), або, як часто перекладають цей заголовок, — «Настанови Зі'ауддіну»⁵.

Широка розповсюдженість коментаря Джамі в рукописних збірниках знижує наукову цінність окремих, особливо пізніших його списків, до яких належить і київський рукопис цього твору, що зберігається у відділі рукописів ЦНБ АН України під шифром Ф.74 №35⁶.

Водночас варто відзначити, що при підготовці «Каталогу арабських рукописів» [К.: ЦНБ АН УРСР, 1988] його упорядник О.В.Савченко механічно запозичив деякі неточності, допущені свого часу мною при описі київського списку «Користей». Копію слід датувати, принаймні, 1671–1678 рр., тобто роками правління Селім-Гірея, на що вказує основний переписувач у колофоні на арк.180а: «Цей благородний примірник завершений у понеділок у часи хана Селім-Гірея». Запис же з датою 1233 (1817) р. зроблений іншим почерком уже на наступній сторінці, яка залишилася чистою після закінчення переписування трактату. Він містить молитовно-клятвенну фразу, дописану, безумовно, пізніше, із поміткою про заповідання рукопису, а також приписку на нижньому обрізі аркуша «Свідок Абдаллах Ібрагім».

Київський список «Користей» Джамі заслуговує уваги не стільки через основний текст, скільки через рясні приписки на його полях — по всьому периметру за рамкою коментаря, — між його рядками і на окремих вставках між аркушами рукопису. Переважна більшість цих записів виконана рукою основного переписувача і є подальшою коментаторською обробкою основного тексту «Користей». Вони служать чудовою ілюстрацією надзвичайного розквіту коментаторської традиції у філології в регіонах Середньої Азії, Ірану, Індії, Афганістану, Малої Азії і Поволжя.

Маргіналії переписаного в Криму київського рукопису коментаря Джамі дають змогу виділити назви основних граматичних праць та імена авторів, які користувалися найбільшим авторитетом і популярністю при караханідських медресе.

Ключем до розшифрування авторства написів, що розширюють

коментар «Користей», стали вказівки в кінці цитат, виділені надкреслюванням одного чи декількох слів характерним знаком **س**. Був складений реєстр цих своєрідних посилань, який став основою атрибуції. Не встановлено авторство глухих посилань типу **شرح**, **شارح**, або тих, що закінчувалися фразою **والله اعلم** «а Аллах знає краще». Посилання маргіналії даються або на імена авторів цитованих праць, або лише на їх назви. В обох випадках поміти максимально лаконічні, типу: **السيد الشريف، عبد الله، عبد الخفور، عصام الدين، عصمة الامة،** тощо. Це часом значно утруднювало атрибуцію маргінальних супракоментарів та глос; в окремих випадках ідентифікація може виявитися дещо сумнівною. Це викликано тим, що інформація деяких поміт у кінці витягів з праць, цитованих у маргіналіях, є явно недостатньою для однозначної атрибуції джерел, використаних копіюстом. Найменше сумніву викликає поміта **فاضل الامير**, що часто зустрічається, яка, ймовірно, як інваріант адекватно ідентифікованій поміти **هندي** (див. наведену нижче таблицю), оскільки в маргіналії на арк.36 справа вгорі ми зустрічаємо **فاضل الهندي الامير**, а на арк. 45а зліва внизу — **قال الفاضل الهندي شرح الفاضل الهندي**.

Важче однак сказати, звідки взяті цитати, що супроводжуються помітою **حافظ الدشكندی**, яка варіюється як **حافظ** (арк.3а, 13а, 14б, 39аб, 42а та ін.), **حافظ راده الهندي** (арк.13б), і, мабуть, **حافظ** (арк. 29б справа).

Зовсім невідомими залишаються джерела витягів, супроводжуваних помітами **حسن الهندي** (арк.3а, 19а, 39б, 41а), **حسن** (арк.3а, 47а), **سعيد** (18б), **عبد** (? — нечітко) або **عبد** (арк.43б, 45а), **وجد الدين** (32б), **طالب** (там же), **عبد اللطيف** (46а), а також літерними скороченнями типу: **درع** (41б вгорі справа), **درع** (42а), **درع** (42а, 43а, 45б, 46 а), **ع** (41б внизу зліва), **ع** (42а).

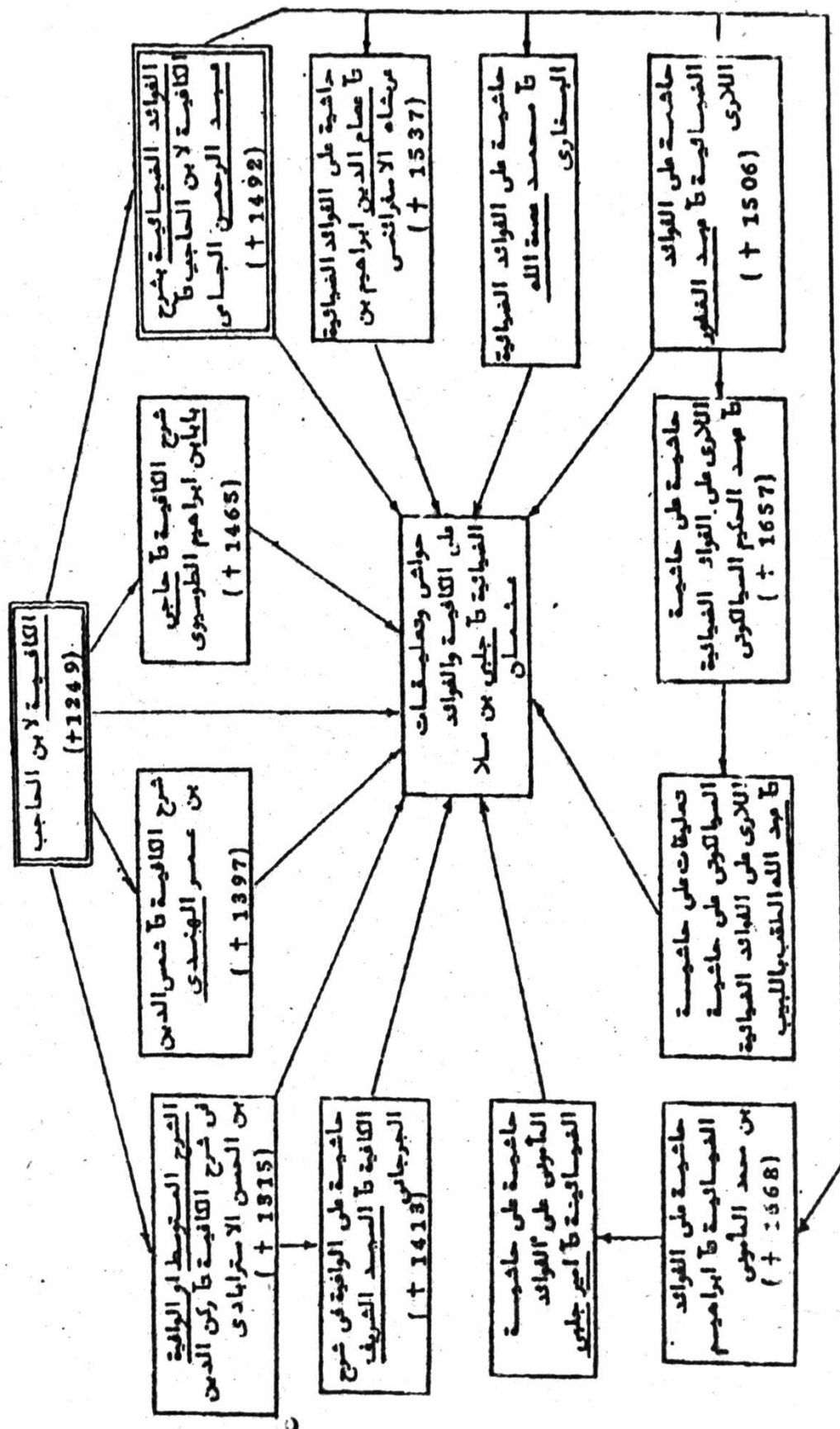
Проте, враховуючи ту обставину, що поміти, які не піддаються розшифруванню, зустрічаються досить рідко, з упевненістю можна сказати, що переважна більшість витягів, які стали джерелом для тексту маргіналій «Користей», знаходиться в межах встановленого, зрештою, репертуару праць, використаних переписувачем київського списку. Кістяк цих праць склали різнопорядкові коментарі «ал-Кафійі» та «Користей», представлені на таблиці (див. нижче), яка водночас наочно відображає ієрархію їх генеалогічних взаємозв'язків.

Копіюст використав також ряд інших творів (хоча й не настільки інтенсивно), які не увійшли до таблиці як не приналежні до генеалогічного дерева коментарів «ал-Кафійі». Це такі твори:

1. (+1078) العوامل المائة تأ عبد القاهر الجرجاني
[GAL: I, 287, No.1]⁷
- 2 شرح العوامل المائة تأ محمد الله الصديقر
[Каталог: N°6885]⁸
3. (+1338) الايضاح تلخيص المفتاح تأ محمد بن عبد الرحمن القرظيني خطيب دمشق
[GAL: I, 295]⁹
4. شرح الكشاف في حقائق التنزيل للزمخشري تأ محمد بن محمد التتائي
[Каталог: N°435]¹⁰ [GAL: I, 290]¹¹ (+1364)
- 5 شرح تعلم المتعلم في طريق التعلم لبرهان الدين الزروجي
(написано у 1588 р.) تأ ابراهيم بن اسماعيل (писав близько 1203 р.) [GAL: I, 462, No.17, 2; Каталог: N°9921-9933]¹².
6. Поміта دياجة, відзначена єдиний раз (арк.37а), відсилає до передмови незгаданого твору. Водночас коло основних джерел автора маргіналій дає змогу вважати, що цим твором є коментар ал-Істарабаді на «ал-Кафійу», вказаний у таблиці, або ж, з меншим ступенем ймовірності, «аш-Шафійя», інший граматичний твір Ібн-ал-Хадж іба.
7. شرح المفصل للزمخشري تأ شارح مجهول
[GAL: 291, No.11]¹³
8. شرح اللباب (арк.36а, 406). Назву «ал-Лубаб» мають багато творів, зокрема з філології [GAL: 11, 662]¹⁴; численні й коментарі на них, тому встановити, про який саме коментар йде мова, виявляється неможливим.

Отже, переписувач київського списку «Користей» не обмежився бездумним копіюванням коментаря Джамі, а значно розширив його

Таблиця: Генеалогічне дерево коментарів «ал-Кафійі»,
що використані в маргіналах кийського списку «Користей» Джамі.

«базовий» текст за рахунок маргінальних додатків, матеріалом для яких служили перелічені праці філологічного та іншого характеру.

Творча переробка копійстом такого широкого кола ужиткових книг свого часу наводить на закономірний висновок про те, що ми фактично маємо справу з новим авторським твором — супракоментарем на «Користі» Джамі, виконаним на полях тексту власне коментаря. Формування подібного твору *органічно випливає з наявної арабомовної коментаторської традиції* і природньо входить до продукуючої цієї систему традиції.

Маргіналії київського списку коментаря Джамі, безумовно, є автографом, що відноситься до другої половини XVII ст. Його автор — сам переписувач на ймення Челебі ібн Мульа Осман: поміту «Челебі», окрім колофона, ми зустрічаємо до того ж у приписках на аркушах 246 (зліва), 286 (справа), 29а (зліва). Жодних відомостей про нього ми не маємо: ні у К.Брокельмана, ні в інших джерелах його ім'я не згадується.

Врешті, варто також звернути увагу на деякі аномалії в орфографії київського рукопису «Користей»: часті переноси слів *للصو — رة* (арк.2а, рядок -7/6), *حافظ الد — شكندی* (арк.26, поміта в маргіналії справа), альтернативне написання *ظ/ض*: *قال بعضهم / قال بعضهم* (арк.16 рядок +7), регулярна постановка гамзи: *التاميت* (арк.16, -8; 2а, +2; 3а, +1, +3; 26, -1 тощо) замість *التأيت*, напис *كذ* без аліфа (арк.3а) і т. п. Ці особливості можуть бути використані при вивченні специфіки функціонування писемної класичної арабської мови у тюркомовному середовищі окремих регіонів.

¹ Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. — М.: Наука, 1985. — С.75–76.

² GAL — Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Litteratur.— Weimar, 1897.— Vd.1. — S.303–304; Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. — М.: Наука, 1985. — С.76.

³ Афсахзод А. «Весеннему саду» Джамі — пятьсот лет // Абдаррахман Джамі. Бахаристан / Критич. текст и предисл. А.Афсахзода. — М.: Наука, 1987. — С.5.

⁴ Афсахзод А. Лирика Абд ар-Рахмана Джамі. Проблемы текста и поэтики. — М.: Наука, 1988. — №8. — С.51.

⁵ Афсахзод А. Зерцале мудрости. К 575-летию со дня рождения Абдаррахмана Джамі // Лит. газ. — 1989.— 15.XI. — № 46 (5268). — С.7.

⁶ Рыбалкин В.С. Арабские грамматические сочинения в рукописном собрании ЦНБ АН УССР // Структура і функціонування мови.— К.: Наукова думка, 1982.— С.162; Його ж: Собрание арабских рукописей Центральной научной библиотеки АН УССР // Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. Ежегодник (1976–1977). — М.: Наука, 1984. — С.167, 174.

⁷ GAL: I, 287, No.1.

⁸ Каталог — Арабские рукописи Института востоковедения Академии наук СССР. Краткий каталог / Под ред. А.Б.Халидова. — М., 1986. — Т. I. — 527с. Т.2. — 336с.

⁹ GAL: I, 295.

¹⁰ Каталог — Арабские рукописи Института востоковедения Академии наук СССР. Краткий каталог / Под ред. А.Б.Халидова. — М., 1986. — Т. I. — 527с. Т.2. — 336с.

¹¹ GAL:1, 290.

¹² GAL: 1, 462, No.17, 2; Каталог — Арабские рукописи Института востоковедения Академии наук СССР. Краткий каталог / Под ред. А.Б.Халидова. — М., 1986. — Т. I. — 527с. Т.2. — 336с.

¹³ GAL:1, 291, No.11.

¹⁴ GAL: 1, 291, No.11.